

filmu není suksese, změna místa či střídání osob „pravá“ či „skutečná“, nýbrž toto vše pouze konfiguruje ORBIS PICTUS jako obraz příběhu“ (s. 173).

V závěrečnom rozhovore *Posledné tri otázky* rozvíja Martin Šulík myšlienku o autonómnom postavení každého zo spomenutých filmov: „Jediná vec, o ktorej som presvedčený, že je potrebná pre každého tvorivého človeka, je zmena. Možno to na mojich filmoch nie je až také zreteľné, ale pri každom som sa snažil prístupovať k práci z inej strany“ (s. 180).

Štúdie, ktoré interpretujú dané filmy, podľa môjho názoru, až výnimočne citlivo a s najväčšou vážnosťou, vlastne tento status Šulíkovmu dielu implicitne priznávajú. Autori, ako to texty prezradzajú, poznajú jeho dielo v širších súvislostiach – zväčša sa k jednotlivým filmom alebo niektorým ich vnútorným aspektom už vyjadrili i na iných miestach. Práve preto ich možno považovať za fundovaný príspevok k pochopeniu filmového i teoretického sveta nielen v teoretickej ale aj v kultúrnej rovine. I keď každému umeleckému dielu je nutné priznať jeho afirmatívnu polohu, ktorou sa bráni odhaleniu všetkých tajomstiev, predsa možno v danom prípade konštatovať, že kniha ako celok významne prispieva k poznaniu Šulíkovho diela a pre náročnejšieho diváka môže predstavovať aj kľúč alebo východiskový moment k vlastnému hľadaniu a k hlbšiemu pôžitku z filmového diela samotného.

Oliver Bakoš

Jazykověda a nejazykové systémy znaků

(Pokus o jazykovědný výklad filmového díla)

Tvůrcům filmu *Řád* (režie Petr Hvižd, 1994) se podařil jeden z nejzajímavějších názvů uměleckého díla v historii české kultury. Název připomíná jednoslabičné názvy českých překladů některých existencialistických románů (*Pád, Mor*), formulku, kterou Winston Churchill zaklínal Angličany před vyhlášením války Německu, když jim sliboval „sweat, blood and tears“ (účinkovala mimo jiné i proto, že v ní použil slov germánského původu, dobře zapamatovatelných díky své jednoslabičnosti a majících svým principem blízko k tzv. *four-letter words*, tedy anglickým vulgárním nebo obscénním výrazům, z nichž většina má čtyři písmena), i dnes tolik používané slovo *sex*, které se ujalo mimo jiné i pro svoji nemotivovanost a stalo se zastřešujícím pojmem pro označení široké škály mimojazykových skutečností.

Výše uvedený název zároveň vložil tomuto dílu do kolébky možné budoucí potíže při překladu do některých cizích jazyků. Stejná slovní hříčka se sice daří např. při překladu do angličtiny (*order*) nebo do maďarštiny (*rend*); při překladu do němčiny už princip trochu vážne (*Orden* jako *církevní řád a vyznamenání*, *Ordnung* jako *účel* [smysl]), ale možné překlady přece jen spojuje stejný slovní kmen; při překladu do jiných jazyků nemusí k takovému spojení dojít vůbec.

Nevím ovšem, zda tato slovní hříčka byla záměrem autorů. Dokonce je velmi pravděpodobné, že nebyla; za možnost svého vzniku však v každém případě vděčí nejen českému jazyku, ale i jeho

současnému stavu – stavu, kdy z významového okruhu polysémního slova *řád* vystupují především tři sémémy, jejichž vzájemné vztahy chápou rodilí mluvčí jako polysémní¹⁾.

Bylo by možné založit na tomto jazykovém cítění rodilých mluvčích nebo na jeho jazykovědné reflexi výklad celého díla?

Přejdeme nyní k obsahu díla, o jehož výklad se chceme pokusit. Podáme ho sice zhuštěně, aby obsahoval pouze informace důležité pro náš způsob výkladu, ale zároveň tak, aby se čtenář dozvěděl všechno, co může být závažné pro výklad jako takový.

Film se odehrává za vlády Josefa II. v roce 1776. Když v kasárnách císařské armády protestuje poručík u svého nadřízeného (hejtmana) a také u vídeňského císařského dvora proti nadměrným tělesným trestům a posléze i proti svévolné popravě jednoho ze dvou zběhů, je hejtmanem pověřen zatčením druhého zběha. Pokud se mu ho nepodaří zastřelit na útěku, má po zatčení velet popravit četě. Zběh se ukryl v klášteře klarisek, kde ho chrání odvěké právo azylu na církevní půdě. To je v době, kdy se tento film odehrává, Josefem II. již zrušeno, což ovšem vojáci nevědí (z postav filmu o tom ví jen představená kláštera). Poručík chce právo azylu respektovat a ušetřit tak vojákův život, jeho dva podřízení, kterým velí, mají na věc stejný názor jako hejtman. Poručík se v klášteře snaží dohodnout s matkou představenou i s knězem, který se stará o řeholnice, ti ale se zběhem nechtějí mít mnoho společného a odmítají odpovědnost za jeho život (jde jim především o ochranu řádu a jeho zachování; nejde jim ani o sestry, ani o zběha, ale „především o život věčný“; za vojáka jsou připraveni se modlit).

Zběha se v klášteře nepodaří najít. Při odjezdu vojáků z kláštera se však novicka Barbora, týraná svým přecitlivělým svědomím, přizná takřka v poslední chvíli za přítomnosti vojáků matce představené a knězi, že ví, kde se zběh schovává (setkala se s ním ve spíži, když v noci tajně mlsala marmeládu). Pod tlakem okolností ho poručík musí chtít nechtě zatknout. Při zatýkání mu dává šanci utéct, ale on mu nevěří (myslí si, že ho chce zastřelit zezadu) a vrhne se na něj. Poručíkův podřízený zběha ve vhodnou chvíli zastřelí a zachrání tak poručíkovi život.

Při odchodu z kláštera se poručík loučí s knězem stojícím v bráně: „Světské zákony byly dodrženy, pane.“ Později dostává kněz křeče (sám říká, že to je Boží trest) a matka představená umývá v kostele krvavou skvrnu po zastřeleném zběhovi. Na cestě z kláštera do kasáren přináší císařský posel poručíkovi jmenovací dekret, kterým se povyšuje na hejtmana setniny. Novicka, která prozradila zběhův úkryt, odchází z řádu.

Slovník spisovného jazyka českého, který je jako jazykovědné dílo výsledkem jazykovědné reflexe jazykového cítění rodilých mluvčích, považuje za homonyma zastaralé nebo nářeční významy slova *řád* (*řád*¹ *řada*, *řád*² *účet*, *řád*³ *hřad*), za polysémní slova jeho významy živé v současném jazyce: *řád*¹ *smysl, církevní řád a vyznamenání*. Rodilí mluvčí vnímají slovo *řád* na základě svého jazykového cítění jako slovo polysémní.

Významy polysémního slova *řád* se v jazyce prolínají, protože mají společné rysy vyrůstající ze společného etymologického původu. Významy se liší tím, který z rysů v nich převládá. Toho lze využít i při výkladu díla. Můžeme říci, že toto dílo je diskuse mezi *smyslem* (Bohem), *církevním řádem* (náboženskou mocí) a *vyznamenáním* (světskou mocí), tedy mezi třemi archetypálními

1) Stejně znějící slova různého významu rozděluje tradiční jazykověda na *slova polysémní* (jazykové slovníky je zahrnují pod jedno heslo) a *homonyma* (v jazykových slovnících mají samostatná hesla označená indexem). U polysémních slov je významová souvislost mezi jejich významy (tzv. *sémémy*) zřetelná, u homonym významová souvislost mezi sémémami zřetelná není. Sémémy polysémních slov mívají často společný etymologický původ, u sémémů homonym tomu tak není vždycky. Polysémní slovo je např. *křídlo*: 1. *křídlo ptáka*, 2. *hudební nástroj*. Homonyma jsou např. *klika*¹ *držadlo k otvírání vrat*, *klika*² *štěstí*, *klika*³ *skupina jednotlivců, kteří se navzájem podporují v sobeckých zájmech*. Hranici mezi polysémií a homonymií nelze vždy jednoznačně stanovit.

veličinami lidského Bytí a lidského Řádu. A je to také jejich diskuse s *náhodou* (mlsná novicka), díky které k tomuto příběhu vůbec mohlo dojít, a s *alternativou*.

Jazykovědná reflexe jazykového cítění rodilých mluvčích se tedy při výkladu díla může uplatnit takto:

Kdo nebo co je *smysl*, který tuto situaci vyřešil tak zvláštním způsobem? Proč nestačil udělit *vyznamenání* v pravou chvíli? Je snad v jeho pravomoci jenom udělení *vyznamenání* a doručit ho musí někdo jiný? Jsou ve *smyslu* zahrnuty *církevní řád* a *vyznamenání*? Nakolik vlastně může zasahovat do lidských osudů? Jaké je jeho místo ve světě a jaký je jeho vztah k *náhodě*? Jaký je *smysl* institucí v dnešní *alternativní* době tolik toužící po neformálnosti?

Nestojí *církevní řád* mimo *smysl*, je členství v něm *vyznamenáním*? Barbora se vzdává *vyznamenání* (výsady) být nevěstou Kristovou právě kvůli *smyslu*. Matka představená a kněz, představitelé *církevního řádu*, stojí sice mimo *smysl*, ale ten jako by si s nimi nedokázal poradit. Zdá se sice, že je potrestal (knězovy křeče a matka představená, umývajíc krvavou skvrnu), ale to je jen pseudořešení podobné situaci, kdy kněz a matka představená dali od vojáka ruce pryč. Zběhova duše je na věčnosti, kněz a matka představená zažívají pekelná muka již v pozemském životě, spravedlnosti bylo učiněno zadost, ale co z toho? Situaci jako takovou se v tomto životě, v tomto světě vyřešit nepodařilo. Jako by od situace i od něj dali ruce pryč nejen kněz a matka představená, ale i *smysl* – zůstalo mu jen *vyznamenání*. Skoro se zdá, že *církevní řád* (a *řád* vůbec) zničí všechny, kteří s ním mají co do činění.

Má *vyznamenání* *smysl*? Hlavní hrdina se děsí toho, co na něj čeká po udělení *vyznamenání*, povýšení na hejtmana setniny je pro něho postupem ve *vojenském řádu*, řádu v mnohém blízkém *řádu církevnímu*. Je pro něho spojené s oběma *řády*, s kterými musel tolik bojovat a které ho málem zničily. Jako by *vyznamenání* v ruce *řádu* nebylo schopno vnímat, co se děje v lidském nitru, a postrádalo tak *smysl*.

To je tedy možný výsledek jazykovědné reflexe založené na jazykovém cítění rodilých mluvčích. Etymolog může k výkladu přidat ještě něco z historie slova, jeho významového okruhu nebo slovního pole a ukázat tak, že *řád* se v jazyce jeví jako něco neustále přítomného, ale i neustále proměnlivého. Vzpomeňme tedy, že se slovem *řád* etymologicky souvisí např. *řádit* = *dělati pořádek rázně a bezohledně*; *úřad* = *úkol v řádu* > *úředník*. Původní praslovanské slovo *редъ* bylo synonymem slova *чинъ*.²⁾

Dílo je však ještě zajímavější tím, že je to film, tedy dílo slovesné jen zčásti. Samotné slovo *řád* se v něm navíc kromě názvu vyskytuje jen dvakrát, a to tehdy, když poručík kritizuje hejtmana za užívání nadměrných tělesných trestů: „Řád platí pro každého stejně.“ A dále: „Porušil jste řád.“ Nabízí se otázka, nakolik je výklad tohoto filmu závislý na jeho názvu, tedy na jazyku nebo na jazykovědné reflexi jazyka? Významy slov i vztahy mezi nimi se totiž v čase mění v závislosti na společenském diskursu a změnách poznání (o změnách v jazyce můžeme vyslovovat domněnky především na základě jazykového cítění rodilých mluvčích).

Pokud by se výklad filmu *ŘÁD* odvíjel od jeho názvu, musely by se změny v jazykovém cítění slova *řád* nebo v jazykovědné reflexi tohoto jazykového cítění odrazit i ve výkladu díla. *ŘÁD* ale není dílo jenom slovesné. Tak může být výzvou k uplatňování sémiotického přístupu v jazykovědě, tedy výzvou pro jazykovědu, aby se snažila být vědou nejen o jazyku samotném, ale i o vztahu jazyka jako systému znaků k jiným, nejazykovým systémům znaků. Přesto však zůstane jedním z jejích nejdůležitějších úkolů vedení vnímatelů umění k reflexi jazyka, která může zpětně prohloubit jejich porozumění umění.

Pavel Novotný

2) Viz Václav Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1997, s. 528n.